

ЗМІСТ

Передмова	13
ЧАСТИНА I. ОСТАННІЙ САМІТ	23
Розділ 1. Зустріч у Москві	25
Розділ 2. Могильник партії	49
Розділ 3. Котлета по-київськи	72
ЧАСТИНА II. ТРИВОЖНИЙ СЕРПЕНЬ	95
Розділ 4. Кримський в'язень	97
Розділ 5. Російський бунтар	117
Розділ 6. Триумф свободи	135
ЧАСТИНА III. КОНТРПЕРЕВОРОТ	157
Розділ 7. Пробудження Росії	159
Розділ 8. Незалежна Україна	177
Розділ 9. Урятувати імперію	195
ЧАСТИНА IV. ПАРАД СУВЕРЕНІТЕТІВ	213
Розділ 10. Вашингтонська дилема	215
Розділ 11. Російський ковчег	239
Розділ 12. Останній герой	260
ЧАСТИНА V. ГОЛОС НАРОДУ	283
Розділ 13. В очікуванні розв'язки	285
Розділ 14. Український референдум	306
Розділ 15. Слов'янська трійця	327

ЧАСТИНА VI. ПРОЩАВАЙ, ІМПЕРІЄ!	349
Розділ 16. Нові перспективи	351
Розділ 17. Народження Євразії	377
Розділ 18. Різдво в Москві.....	399
 Епілог.....	422
Подяки.....	442
Примітки	445
Показчик	496

Світ часів холодної війни (приблизно 1980 р.)



США та інші країни НАТО

Союзники США і країн НАТО

СРСР та країни
Варшавського договору

Союзники СРСР

ПЕРЕДМОВА

Мало хто з американців чекав такого подарунка на Різдво. На тлі темного вечірнього неба над головами присутніх на Красній площі туристів і карабінами почесної варти, що карбувала крок, прямуючи до Мавзолею, за цегляними мурами Кремля з флагштока резиденції глави СРСР і донедавна символу світового комунізму спускався червоний стяг. Мільйони телеглядачів, які спостерігали цю картину в різдвяний вечір 1991 року, не вірили своїм очам. Того ж дня *CNN* у прямому ефірі передала заяву про відставку першого й останнього президента СРСР Михайла Горбачова. Радянський Союз припинив існувати.

Що сталося? Першим на це запитання відповів американський президент Джордж Буш. Увечері 25 грудня, через кілька годин після того, як *CNN* та інші телеканали показали виступ Горбачова й репортаж зі спусканням прапора в Кремлі, він з'явився на телеекранах і пояснив співвітчизникам зміст побаченого, розтлумачив новину та привітав їх із таким подарунком на Різдво. Буш роз'яснив відставку Горбачова та спускання радянського прапора як перемогу у війні з комунізмом, яку Америка вела понад чотири десятиліття. Розвиваючи свою думку, Буш пов'язав падіння комунізму із закінченням холодної війни і привітав співгромадян із перемогою американських цінностей. Далі він у трьох реченнях поспіль ужив слово «перемога» (*victory*). За кілька тижнів, виступаючи зі щорічним посланням до Конгресу, він назвав розпад Радянського Союзу подією «майже біблійного масштабу», заявив, що «Божою ласкою Америка перемогла в холодній війні», та проголосив настання нового світового порядку.

— Світ, поділений колись на два збройні табори, — сказав Буш на об'єднаному засіданні Сенату і Палати представників, — зараз визнає одну супердержаву — Сполучені Штати Америки. Зал вибухнув оплесками¹.

Понад сорок років тривало запекле глобальне протистояння США і Радянського Союзу, яке лише завдяки щасливій випадковості не перейшло в ядерну трагедію. Поділ світу на два табори

(уособленням першого був червоний прапор над Кремлем, другого — зоряно-смугастий стяг над Капітолієм) здавався вічним. Ті, хто вчився у школі в 1950-х, ще пам'ятали сирени навчальних ядерних тривог, коли слід було ховатися під партами. Сотні тисяч американців воювали в горах Кореї та в'єтнамських джунглях, десятки тисяч загинули там, щоб зупинити просування комунізму. Цілі покоління інтелектуалів вели суперечку, чи був Елджер Гісс радянським шпигуном, а Голлівуд кілька десятиліть відходив від антикомуністичної істерії, розв'язаної сенатором Джоозефом Маккарті. За лічені роки до краху Союзу на вулицях найбільших міст США вирували демонстрації, організовані поборниками ядерного роззброєння; ця тема вганяла клин між батьками й дітьми, налаштовувала молодого громадського діяча Рона Рейгана проти рідного батька — президента Рональда Рейгана. Американці та їхні західні союзники вели численні війни як удома, так і за кордоном, яким, здавалося, не буде кінця. І тут озброєний до зубів ворог, не програвши ще жодної битви, раптом спускає прапор і розпадається на кільканадцять менших держав без жодного пострілу супротивника.

Причин для радості не бракувало, однак було щось дивне, може, навіть тривожне в готовності президента оголосити про перемогу в холодній війні в день відставки Горбачова, який прагнув завершення війни не менше, ніж Буш чи Рейган. Крок Горбачова мав хіба що символічне значення (юридично СРСР був розпущений засновниками чотири дні тому, 21 грудня), але американці ніколи не ставили перед собою такої мети, як розпад СРСР. Телезвернення Джорджа Буша 25 грудня і січневе послання Конгресу суперечили колишнім заявам адміністрації, що холодна війна скінчиться завдяки співпраці з Горбачовим, а не через суперництво з ним. Уперше така заява пролунала на саміті СРСР і США на Мальті у грудні 1989 року, востаннє — коли Білий дім за кілька годин до різдвяної промови Буша виступив із заявою, у якій високо оцінив роль радянського президента: «Діючи спільно з президентом Рейганом, мною та лідерами наших союзників, Горбачов робив усе можливе, щоб покласти край глибокому розмежуванню часів холодної війни, та всіляко вітав появу вільної Європи»².

подій у Союзі та до свого колишнього візаві. Увесь 1991 рік Джордж Буш і його радник із нацбезпеки Brent Scowcroft переконували всіх в обмеженості свого впливу, а зараз узяли на себе відповідальність за драматичний розвиток подій у СРСР. Таке нове тлумачення з'явилося у контексті виборчої кампанії Буша, який балотувався на другий президентський термін, і сильно позначилося на уявленнях американців про те, чому закінчилася холодна війна й США залишилися єдиною супердержавою. Їхні уявлення, здебільшого міфічні, стали породженням кінця холодної війни, занепаду комуністичної ідеології та розпаду Радянського Союзу. А це пояснювалося далекосяжною політикою США й не могло не викликати гордості в пересічного американця³.

Ця праця спростовує тріумфалістське пояснення розпаду СРСР. Приводом для такого перегляду стали нещодавно розсекречені документи з Президентської бібліотеки Джорджа Буша, зокрема записки його радників і стенограми телефонних перемовин зі світовими лідерами. Із цих документів випливає, що і сам президент, і його радники робили все, щоб продовжити життя Радянського Союзу. Їх лякало наростання політичної ваги Бориса Єльцина та прагнення союзних республік до незалежності. Коли СРСР перестав існувати, США зажадали передання Росії всього ядерного арсеналу і збереження впливу Російської Федерації на пострадянському просторі, передусім у країнах Середньої Азії.

Чому ж керівництво країни, що боролася із СРСР під час холодної війни, обрало такий курс? Відповіді на це та інші актуальні запитання можна знайти в документах Білого дому, інших американських джерелах. Вони показують, як політична риторика холодної війни почала суперечити реальній політиці, оскільки Білий дім намагався врятувати Горбачова, вважаючи його своїм головним союзником на світовій арені. Для досягнення цієї мети Білий дім був ладен миритися з подальшим існуванням КПРС і Радянської імперії. Його головною турботою була не перемога в холодній війні, яка фактично закінчилася, а можлива громадянська війна на теренах СРСР. За такого сценарію колишня комуністична імперія загрожувала стати «Югославією з ядерною зброєю». Ядерна доба змінила характер суперництва великих держав і зміст слів «поразка» і «перемога», але не войовничий дух чи мислення широких верств. Адміністрація Буша намагалася зробити неможливе,

прилаштовуючи мову та мислення часів холодної війни до спричинених нею геополітичних реалій. Учинки чиновників виявилися більш показовими, аніж їхні часто суперечливі заяви.

Легко зрозуміти (і збагнути) почуття тих, хто став учасником подій кінця 1991 року, коли вони бачили, як із флагштока в Кремлі спускають червоний прапор, і згадували втрати, яких зазнали США в глобальному суперництві із СРСР. Тепер, коли відтоді збігла майже чверть століття, не менш важливо дати неупереджену оцінку тим подіям. Заява про розпад СРСР як перемогу США в холодному протистоянні породила гіпертрофоване уявлення про вплив Америки на світову політику. Найбільшій популярності таке уявлення дістало саме в десятиліття, яке передувало подіям 11 вересня 2001 року та дев'ятирічній іракській війні. Перебільшення ролі США в розпаді СРСР стало підґрунтям для невиправданої самовпевненості американських політиків і поширення в сучасній Росії конспірологічних теорій, згідно з якими знищення Радянського Союзу — справа рук ЦРУ. Така позиція не тільки трапляється на інтернет-ресурсах екстремістського спрямування, а й транслюється провідними російськими телеканалами⁴.

У версії, яку я пропоную, ви побачите набагато складнішу і, можливо, не таку однозначну картину подій, що передували краху СРСР. І ця картина відрізняється від уявлень, поширених серед колишніх сторін холодного протистояння. Також видається, що поява *Pax Americana*, який прийшов на зміну біполярному світу конкурентних ідеологій, — процес однаковою мірою випадковий і рукотворний. Важливо заново простежити зародження нового світу, по-новому оцінити дії тих, хто стояв за цим (дії як цілеспрямовані, так і спонтанні) по обидва боки Атлантики, якщо, звісно, ми хочемо зрозуміти, що сталося із цим світом за останні майже три десятиліття.

Ця праця підіймає часову завісу над доленосними подіями, що привели до спускання радянського прапора та розпаду СРСР. Поняття імперії, відображене в заголовку, є основним у моїй інтерпретації драматичних подій 1991 року. Я згодний із тими політологами та істориками, які вважають, що програна гонка озброєнь, економічний спад, зародження демократії та повне банкрутство комуністичної ідеології сприяли краху Радянського Союзу, але не були визначальними. Крах був зумовлений

імперським підґрунтям, національним розмаїттям населення та квазі-федеративним устроєм радянської держави, чого не усвідомлювали до кінця ані політики у Вашингтоні, ані радники Горбачова в Москві.

Радянський Союз часто називали Росією, хоч насправді це був конгломерат національностей, яким, поєднуючи грубий примус і культурні поступки, управляла Москва. Більшу частину радянської ери керівництво здійснювали з позицій сили. Де-юре росіяни грали першу скрипку лише в найбільшій союзній республіці — РРФСР, а до складу СРСР входило ще чотирнадцять республік. Так, кількість росіян становила приблизно 150 мільйонів осіб (або майже 51 % населення Союзу). Українці, яких налічувалося понад 50 мільйонів (чи майже 20 % від населення країни), були другими за чисельністю. Потім ішли інші національності.

Перемога в боротьбі, що розгорілася під час двох революцій, дала змогу більшовикам зберегти Російську імперію, трансформували її у «федерацію» (принаймні за конституційним устроєм). Однак і ця пролонгація не врятувала Росію від долі інших імперій. 1990 року більшість союзних республік уже мала своїх президентів, міністрів закордонних справ і більш-менш демократично обрані парламенти. І тільки 1991 року світ остаточно зрозумів, що Радянський Союз — не Росія⁵.

Розпад СРСР я ставлю в один ряд із такими геополітичними подіями ХХ століття, як розпад Австро-Угорської, Османської, Британської, Французької та Португальської імперій. Тут Радянський Союз названо останньою імперією не тому, що в майбутньому більше не буде імперій, а тому, що це була остання держава-продовження «класичної» імперії сучасної доби. На мій погляд, головна причина розпаду останньої світової імперії — конфлікт між імперською системою правління та інститутом виборчої демократії. Коли Горбачов 1989 року запровадив елементи виборчої демократії, новообрані політики Росії були змушені замислитися: чи готові вони нести далі імперський тягар? А політикам інших союзних республік довелося вирішувати, чи бажають вони залишатися під імперським правлінням. У підсумку як одні, так і другі відповіли «ні».

Першими, хто скористався можливістю сказати «ні», стали політики прибалтійських республік і західних областей України — територій, силоміць приєднаних до СРСР за пактом Молотова — Ріббентропа 1939 року. Наступними були їхні колеги в Росії та східних українських

областях, які були частиною СРСР задовго до Другої світової війни. Нові демократичні лідери Прибалтики, Грузії та Вірменії вели свої республіки до незалежності. В інших республіках при владі залишалися старі еліти, але після ослаблення підтримки з боку Горбачова й союзного центру їхнє політичне виживання стало більше залежати від демократичних процедур, і вони почали домовлятися з дедалі міцнішими силами демократії, що врешті й призвело до розпаду СРСР за лініями кордонів республік⁶.

Тут головну увагу приділено п'яти місяцям 1991 року — із кінця липня до кінця грудня, — коли доленосні рішення щодо майбутнього СРСР змінили світ. Саме наприкінці липня, за кілька днів до московського візиту Джорджа Буша й підписання ним і Горбачовим договору про роззброєння, президент СРСР і Борис Єльцин досягли епохальної згоди щодо трансформації Радянського Союзу — тієї самої, що спричинила путч у серпні. Відставка ж Горбачова наприкінці грудня стала останнім цвяхом у труну СРСР. Описуючи крах держави, науковці та публіцисти дуже рідко зважали на вирішальний період між спробою путчу й відставкою Горбачова. Дехто з них прямо чи опосередковано погоджується з твердженням, нібито заборона компартії після путчу автоматично спричинила і крах Союзу. Хибна думка, спростування якої ви знайдете в цій книжці. Перед путчем КПРС ніщо вже не контролювала (навіть себе саму). Спроба державного перевороту завдала важких утрат Радянському Союзу, але країна існувала ще чотири місяці. Аналізований період — осінь і початок зими 1991 року — став визначальним для республік, які до цього входили до СРСР, і, що не менш важливо, для його ядерних арсеналів⁷.

Стівен Коткін, автор ґрунтовних досліджень, присвячених занепаду СРСР і краху червоних режимів у Східній Європі, оперує концептом «негромадянського суспільства», який розуміє як комуністичні еліти, що керували центром і периферією радянської імперії аж до відмови від комуністичного проєкту. Він вважає, що Радянський Союз, подібно до імперії Романових, був демонтований згори і крах СРСР був ініційований і здійснений елітами в центрі та на місцях. І справді, на вулицях радянських міст не було розлючених демонстрантів, які вимагали б розпуску СРСР. Крах колишньої супердержави стався напрочуд мирно, а надто в чотирьох республіках, де базувалася ядерна зброя: Росії,

Україні, Білорусі та Казахстані, що й відіграли вирішальну роль у розпаді. І врешті-решт доля СРСР була вирішена у верхах. Усе сталося в розпал політичного протистояння за участю перших осіб як Сходу, так і Заходу, яке перетворилося на справжню війну нервів і перевірку мистецтва дипломатії, де на кону стояло політичне, а подеколи і фізичне виживання учасників⁶.

Головну роль у подіях 1991 року відіграло кілька осіб, які, на мою думку, несуть найбільшу відповідальність за кардинальний і водночас мирний поворот у світовій історії. Зображений світ не однополярний, як після 1991 року, не біполярний, як у роки холодної війни, а радше багатополярний, яким був більшу частину своєї історії і яким стане в майбутньому через збільшення ролі Китаю та наростання внутрішньополітичних і економічних проблем у США. І я враховую не тільки рішення, ухвалені у Вашингтоні та Москві, а й ті, які ухвалювались у Києві, Алмати (як стали називати з 1993 року Алма-Ату), столицях інших радянських республік, що незабаром здобули незалежність. У мене головними персонажами стали четверо політичних лідерів, які справили чи не найбільший вплив на долю Союзу, на те, що було після його розпаду, і на світ загалом.

Я веду свою розповідь, відстежуючи дії (та намагаючись розкрити підґрунтя цих дій) президента Америки Джорджа Буша — обережного, нерідко підкреслено скромного лідера Заходу, чия підтримка Горбачова й занепокоєність цілісністю ядерного арсеналу не тільки продовжили існування імперії, а й уможливили її безкровний розпад, Бориса Єльцина — грубуватого й бунтівного президента Росії, який із нечисленими одностайними не допустив тріумфу реваншистів, а опісля відмовився збирати воєдино розвалену імперію чи перекроювати кордони Росії, не ставши другим Мілошевичем, Леоніда Кравчука — гнучкого, навіть хитруватого лідера України, який своєю непоступливістю в питаннях незалежності фактично підписав Союзу смертний вирок. Одне із центральних місць у моєму дослідженні посідає особиста драма Горбачова — історія лідера, який вивів країну з тоталітарного минулого, відкрив її для світу, започаткував демократичні процедури та економічні перетворення і так змінив свою державу та світ, що став чужим і тут, і там. Опинившись в епіцентрі подій, Горбачов був змушений поставити на кін усе. І все втратив: престиж, владу, державу.